

70. Там само, спр. 55, арк. 2.
 71. Там само, спр. 240, арк. 156.
 72. *Матяш І.* Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К.: ЦІМРД ЦДА України, 2000. – 591 с.
 73. ДАЛО, ф. Р–1213, оп. 1, спр. 26, арк. 3–14.
 74. Там само, спр. 23, арк. 48–49.
 75. Там само, спр. 30, арк. 1–6.
 76. ЦДАВО України, ф. Р–14, оп. 1, спр. 493, арк. 28–34.
 77. *Матяш І.Б.* Вказана праця.
 78. ЦДАВО України, ф. Р–14, оп. 1, спр. 869, арк. 1–6.

***Прынь М.О.* Охрана архивного наследия на Луганщине и Донетчине в 20-х – начале 30-х гг. XX в.**

В статье рассмотрены основные мероприятия государственных органов власти, научных и культурно-образовательных учреждений, отдельных ученых и преподавателей по выявлению ценных архивных памятников на территории Донецкой губернии и округах, которые возникли на ее территории.

Ключевые слова: Центральное архивное управление, Народный комиссариат образования, Единый государственный архивный фонд, Донецкий губисполком, губарх, окрарх, Укрцентрархив, окрисполком.

***Prun M.O.* Public archival heritage in Luhans'k and Donets'k in the 20's - early 30th of 20 century**

The article reviews the major activities of public authorities, scientific and cultural-educational institutions, individual scientists and teachers to identify valuable archival sights on the territory of Donets'k province and districts were created on this territory.

Key words: Central archival department, Folk Commissariat of Education, the United State Archive Fund, Donets'k hubvykonkom, hubarh, okrarh, Ukrcentrarhiv, okryvkonkom.

УДК [930.2+069](477.8)

Р.В. НАГНИБИДА

**Пам'ятки культурної спадщини
 Борщівського та Кам'янець-Подільського
 районів (сучасний стан і використання
 у туристичній сфері)**

Історичне Пониззя від часу існування Київської Русі та Галицько-Волинської держави після ординського панування перебувало у складі сусідніх держав: Угорщини, Литви, Польщі, Туреччини. В 1793 р. його по р. Збруч розділено навпіл між Австрійською та Російською імперіями. У статті висвітлюється доля культурної спадщини у нових історичних умовах, подальше ставлення до пам'яток у СРСР та в наш час. Подано статистичні дані про використання пам'яток у туристичній сфері.

Ключові слова: Борщів, Кам'янець-Подільський, місто, замок, церква, костел, палац, будинок, турист.

Подільські містечка епохи середньовіччя й ранньої нової доби у своєму розвитку пройшли різні етапи – від започаткування до занепаду й відродження. В українській історіографії їх використання в туристичній сфері вивчене недостатньо, незважаючи на виокремлення в останні роки туристичного краєзнавства в наукову дисципліну.

Після Другої світової війни в СРСР, коли розпочався підйом розвитку туризму, в його основі лежало виключно «виховання духу радянського патріотизму працюючих шляхом ознайомлення в походах і подорожах з героїчною працею радянського народу, з історико-революційним та історичним минулим народів Радянського Союзу» [6, с. 3]. Ця теза стала визначальною в 60–80-х роках ХХ ст., коли туризм ототожнювався переважно з відпочинком [14, с. 2].

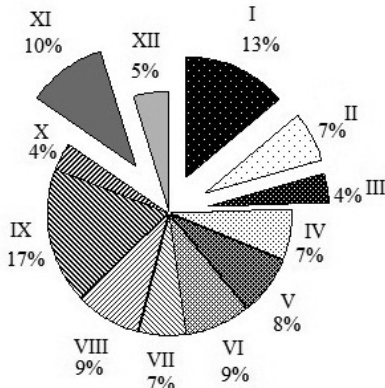
В умовах сучасних ринкових відносин нерухомі пам'ятки міст і містечок Подільського краю слід розглядати як об'єкти, що мають велике соціально-культурне значення, та як об'єкти потенційного інвестування у розвиток фінансових, технічних, науково-технологічних засад формування сфери охорони культурної спадщини [1, с. 300].

Не слід забувати, що проявом національної гідності й самосвідомості є ставлення суспільства до своєї культурної спадщини – за ступенем її вивченості, проникнення у глибини громадської свідомості. Збереження цінних історико-культурних об'єктів на основі законодавчо-правової бази має забезпечити необхідні умови існування та нормального функціонування нерухомих пам'яток [7, с. 65].

Без насичених пам'ятками маршрутів навряд чи можливий змістовний туризм, а розробки сьгоднішніх пам'яткознавців мало поєднуються з діяльністю туристичних установ [5, с. 18]. Але ті пам'ятки, котрі в зруйнованому стані дійшли до нашого часу, вже протягом нового часу є об'єктами постійного відвідування туристами. Так, зокрема, щодо археологічних пам'яток розглядуваної території – колишнього Борщівського повіту, то їм не приділялася значна увага, місцеве населення взагалі тривалий час ставилося до таких пам'яток забобонно, вважаючи їх за таємничі химери загадкового походження. Починаючи з кінця ХVІІ ст., знайдені предмети давнини використовувалися в приміщеннях замків. У Кудринькому замку зберігалася значна колекція пам'яток старовини, знайдених у навколишніх селах й тих, що знаходилися вздовж Збруча та Дністра. В замку влаштовувалися виставки багатих колекцій золотих, срібних і бронзових прикрас, а також зброї, посуду тощо. Велика колекція античних знахідок із Борщівського повіту сформувалася у Кривчанському замку. Вона складалася переважно з тих предметів, що були виявлені при будівництві форту Св. Трійці в 1692 р. [30, с. 96].

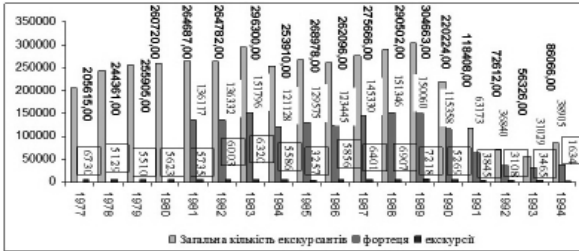
Фортифікаційні укріплення вказаної території почали розбирати в першій половині XIX ст. Так, наприклад, замок у Бабинцях, збудований Лянцкоронськими, розібраний у 1830 р. [31, с. 34]. Із замку в с. Більче-Золоте у 1826 р. камінь забрали на будівництво стодоли, а в другій половині XIX ст. його повністю розібрали [26, с. 7]. Один із будинків занедбаного у Висічці замку в 1820 р. переробили на палац. Згодом у 1900 р. були розібрані замкові стіни та в'їзна брама, а рови з напільної сторони засипали [34, с. 119]. Кривчанський замок ще до середини XIX ст. служив за житло, відтак, масової руйнації він зазнав, коли набув нового власника. Після цього був розібраний на каміння для побудови винокурні й будинків [34, с. 25]. В другій половині XIX ст. почали частково розбирати Кудринецький замок на будівництво мосту [16, ф. 26, спр 2, арк. 23.]. Замок у Скалі-Подільській – один із перших, котрий прилаштований під палац ще на початку XVIII ст., але через декілька років згорів після влучання блискавки [34, с. 103].

У Кам'янці-Подільському також почалося поступове нищення пам'яток культурної спадщини. Архівні джерела доносять нам реальну картину минувшини. Так, наприклад, коли в 1829 р. була частково пошкоджена башта Польських воріт, то 28 вересня 1829 р. цивільний губернатор граф Грохольський наказав цілком розібрати башту й аркаду, а матеріал з них продати. Підраховано, що для розібрання потрібно було витратити 3123 р. 54¼ коп. асигнаціями, внаслідок вбачали отримати 112 стосів каміння. В 1830 р. з настанням жнив ціна для працюючих підвищилася, а люта зима й холера, що лютувала навесні 1831 р. в Подільській губернії, призупинили роботи. Тому з'явилася думка, що камінь краще направити на будівництво запроєктованого мосту через р. Смотрич з боку Польських фільварків. Кам'янецька економічна комісія, провівши ревізію, з'ясувала,

Діаграма стану використання пам'яток культурної спадщини на розглядуваній території. Похибка $\approx 5-8\%$ (В розглядувану таблицю потрапили лише домінантні об'єкти. Частково включено цивільну архітектуру 6 міст (Борщів, Збриж, Скала, Кам'янець, Мельниця, Жванець). Також до діаграми не включено біля трьох десятків фортифікаційних укріплень XVIII ст. міста Кам'янця-Подільського (бастіони, батареї, шанці).

що в наявності лише 58,5 стосів каміння. Тому колишній поліцмейстер майор Міхаель, котрий не вжив заходів щодо охорони матеріалу, сплатив штраф у розмірі 311 руб. 85 коп. асигнаціями. В серпні 1831 р. Блехман – один із куп-

Відвідування фортеці й інших об'єктів Кам'янець-Подільського музею-заповідника екскурсантами в 1977–1994 роках. Вартість квитка до фортеці на періоди: 1977–1979 років: діти – 5 коп.; дорослі – 10 коп.; 1980–1989: 5 та 15 коп.; 1990–1994: 10 та 20 коп.; 1995–1999: 50 коп. та 1 грн.; 2000–2004: 3 та 5 грн.; 2005–2007: 3 та 6 грн.; 2008: 4 та 8 грн.; 2009–2010: 6 та 12 грн.

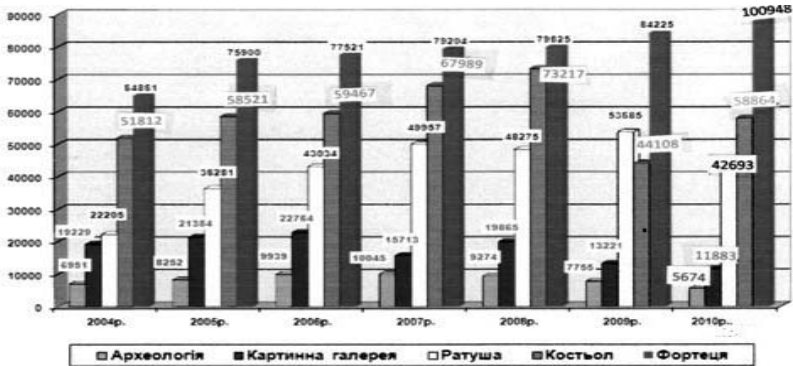
840 руб. асигнаціями. Із матеріалу, котрий лишився у розпорядженні комісії, ще 8,5 стосів зникли. І лише 20 стосів каміння місцева влада використала на різні міські будови [10].

З 1845–1846 р. до 1793 р. всі старі архіви польських установ перевозять до Києва, а 1854 р. у зв'язку зі збройним нейтралітетом Австро-Угорської держави під час Кримської (Східної) війни була здійснена часткова евакуація архівів: державних – у Вінницю та Київ, церковних установ – до Брацлава [24, с. 74].

У цей час, з 1847 до 1876 р., з метою розширення та поліпшення в'їздів у Кам'янець-Подільський було розібрано башту замкового мосту з боку фортеці, башту передміської брами, замкову браму – арку, знесені мури з бійницями над старим мостом, влаштований проїзд через Вірменські bastiони [24, с. 104].

Процеси, що відбувалися у місті щодо руйнації пам'яток, збентежили громадськість. Уже в 1865 р. у Кам'янці-Подільському засновується історико-статистичний комітет, в подальшому створюється Давньосховище старожитностей. Наполеглива робота науковців дала певні результати. В 1904 р. музей опублікував опис стародруків, а 1909 р. – опис усіх предметів старовини зі своїх фондів [2, с. 118]. Це також був найрезультативніший період у збиранні документів з історії міст і сіл Подільської губернії (1890–1914 роки). Було зібрано понад 1,5 тис. документальних описів міст і сіл губернії, з яких до нашого часу дійшло 600. Кожний опис містить 17–25 аркушів рукопису історичної довідки, літопис села або церкви, історико-статистичну анкету [11, с. 342]. Але все ж таки в 1891 р. багате зібрання рідкісних книг із Вірменського Миколаївського костельу передали до Міністерства внутрішніх справ, звідки колекція надійшла до бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна в Петербурзі. Всього було передано 45 рукописів і 54 друковані книги [12, с. 60].

ців міста просив до 1 квітня 1832 р. надати 30 стосів каміння під завдаток на користь міста по 3 руб. міддю за кожний стос. Цивільний губернатор Лубяновський вигідній угоді зрадив, але коли закінчився термін, то Блехман інший камінь не поставив, за що сплатив штраф у сумі

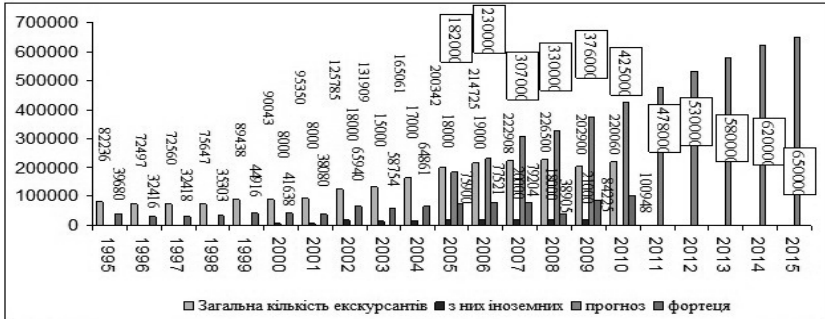

Динаміка відвідування окремих об'єктів Кам'янець-Подільського музею-заповідника за 2004–2010 р.

Значна кількість предметів культурної спадщини була розграбована. Найбільший інтерес представляє Михалківський скарб, знайдений в 1878 р. у Борщівському повіті. Скарб становив 12 кг золотих виробів, що датуються VII ст. до н.е. Два фрагменти глиняного посуду, в якому знаходився другий Михалківський скарб, зберігаються у Львівському історичному музеї. Загалом доля скарбу була сумною – більша частина золотих предметів потрапила до лихварів, частина предметів скарбу була продана на базарах Чернівців, дещо було переплавлено на зливки. Проте, все ж більша частина з першого скарбу – близько 7,5 кг золотих речей – потрапила до рук науковців [19, с. 10].

У Кам'янецькому повіті Ю.Сіцінським встановлено, що розкопано було 16 курганів: тих, що розорюються – 9, вже розорених – 17, і лише 5 курганів досліджено науковцями [23].

З початком Першої світової війни руйнування пам'яток набуло помітного розмаху. Велика кількість замків, культові споруди, палаци і житлові будинки шести міст (Борщів, Збриж, Мельниця, Кам'янець-Подільський, Скала, Жванець) була розграбована й спалена. Щодо Кам'янець-Подільського зауважимо, що в ЦДІАК України зберігається документ – список будівель, пошкоджених під час бомбардуванні міста австрійськими військами у перші дні війни [28]. В подальшому був дощенту знищений Палац Ковнацьких (1876 р.) в містечку Жванець. В Острівчанах пограбована й знищена резиденція-палац Домініка Старжинського (1890 р.) У Панівцях зруйнований палац графа Кароля Старшинського (1840 р.). Не маємо жодної інформації, коли знищено палац у Зіньківцях, що збудований у стилі класицизму на початку XIX ст. на кошти Олександри Браніцької. Від палацу католицьких біскупів у Чорнокозинцях також не залишилося сліду. В Підпилип'ї не встановлено, де розміщувався палац, родини Підфіліпських, збудований у стилі класициз-

Відвідування фортеці й інших об'єктів Кам'янець-Подільського музею-заповідника екскурсантами в 1995–2010 роках із перспективним зростанням до 2015 р.

му в XVIII ст., бо також був знищений австрійськими військами. У Заваллі в 1915 р. спалений палац-двір Йозефа-Дверницького початку XIX ст. У Дзвенигороді знищено палац у стилі класицизму, що побудований на кошти Теодора Кечицького в середині XIX ст. У Більчі-Золотому пошкоджений палац Сапег, збудований на початку XIX ст. (після Другої світової війни він був розібраний повністю). В Олексинцях знищений одноповерховий палац – двір родини Мельбаховських. В Сапогові знищено палац-двір родини Голейовських, що збудований у 20-ті роки XIX ст. В роки національно-визвольних змагань українського народу 1917–1922 років у Мельниці-Подільській знищений палац другої половини XIX ст., що збудований у стилі еклектики Мечиславом Ігнацієм Дуніним-Борковським. Перша світова війна завдала збитків і палацу Агтенора Голуховського у Скалі-Подільській; а після Другої світової війни місце, де він розміщувався складно навіть локалізувати [32].

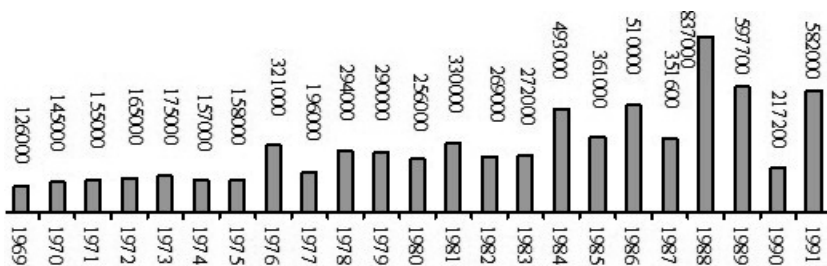
Вражають цифри втрат матеріальної культури. Так, наприклад, бібліотека «Просвіти» у Боршеві в 1905 р. мала 1180 книг і кількість їх постійно збільшувалася, а в 1921 р. фонд бібліотеки складав лише 293 книги. І хоча книжкові фонди частково були відновлені, під час взяття радянськими військами Боршева у 1939 р. більшість книг загинули у вогні, деякі були захищені в домівках борщівчан, деякі конфісковані [27, с. 25]. Палац Чарковських у Висіччі у вересні 1939 р. також був пограбований: зникла велика бібліотека та колекція рідкісної зброї, що була зібрана власниками маєтку.

З 20-х років XX ст. влада звернула увагу на пам'ятки фортифікаційного мистецтва. Так, у 1920 р. Управлінням консервації Львівського воєводства (відділ охорони пам'яток культури і мистецтва) складено список пам'яток трьох воєводств у новоствореній Польській державі [16]. Після того, як у 1926 р. при НКО УСРР був утворений Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК) Ю. Сіциньський запросив головного інспектора новоствореної орга-

нізації В.В. Дубровського в Кам'янець і проінформував його про стан фортеці. В результаті з'явилася стаття в республіканській газеті «Культура і побут», де з тривогою очільник писав про замок. На ім'я наркома освіти була підготовлена доповідна записка, а 23 березня 1928 р. протоколом 15/557 Раднарком УСРР затвердив постанову, за котрою міські та замкові укріплення Кам'яця-Подільського «мають історико-культурне значення до відання Народного комісаріату освіти» [21, с. 85]. В Кудринцях у 1931 р. було здійснено певну консервацію оборонного замку, що височів на горі Стрілка [16, ф. 26, спр.4, арк. 13 зв.]. Збереженням «Окопів Св. Трійці» почала опікуватися туристична база, що діяла на території руїн фортеці [16, ф.26, спр.37, арк.100–109.; спр. 38, арк. 395–399.]. Дві башти Кривчанського замку перетворили на пансіонат, де туристи відпочивали після захоплюючих екскурсій Кривчанською печерою.

Але якщо до фортифікаційних укріплень частково зверталася увага, то нищення забудови містечок лише набирало обертів. Маємо свідчення Зимака Мефодія Григоровича з містечка Збрижа, котрий намагався завадити ліквідації пам'яток культурної архітектури.

Недалеко від церковної огорожі стояв між церквами костел. Він був менше пошкоджений в час війни. Згодом парафіяни його капітально відремонтували, покрили оцинкованим залізом. Стіни ж розбитої церкви не думали ремонтувати, так вони стояли до 1931 року. Тоді головою сільради був Якубінський, а головою колгоспу Безвіконний Кирило. Я працював в колгоспі табельщиком і був при тому, як вони радилися скільки треба взяти грошей за справний будинок косяолу та стіни розбитої церкви з її льохами. Летавський колгосп хоче все це купити на знос. Я почав їх розраджувати, що такий будинок жалко руйнувати, а краще зробити в косяолі перекриття і буде хороший двоповерховий будинок. Стіни ж церкви розміром 42х26 м, висотою чотирьох поверхового будинку, під яким великі льохи – ще гірше шкода бо стоїть він на такому перешийку річки Збруча довжиною 140 метрів, то якби зробити тунель, пустити річку навпростець, створився б водоспад на котрому можна встановити турбіну і був би дешевий струм. Мене не захотіли слухати, а коли я спробував це їм показувати, то ще й прозвали мене дурнем. Будинок зруйнували за мізерну плату [9, с. 14].

Виділення коштів на пам'ятки культурної спадщини в карбованцевому еквіваленті в УРСР (в коефіцієнті 1 крб. = 1 дол. США)

Виділення коштів на реставрацію пам'яток культурної спадщини в купонно-карбованцях. (1995 року виділено 21 млрд. 800 млн.)

майно, передане у державну власність, населення прагнуло його денационалізувати. На вул. Руській оцінені в 1 тис. руб. до 1917 р. фахверкові помешкання протягом 1920-х років повернули у власність старим господарям [17, інв. № 547/5430, арк.25.; інв. № 548/5431.; інв. № 544/5427.; інв. № 559/5442, 1–50 арк.; інв. № 560/5443, 1–35 арк.; інв. № 561/5444, 1–26 арк.; інв. № 557/5440, 1–18 арк. інв. № 556/5439, 1–20 арк.; інв. № 555/5438, 1–35 арк.; інв. № 554/5437, 1–16 арк.; інв. № 553/5436, 1–33 арк.; інв. № 545/5428, арк.76.]. Щодо великих кам'яних будинків, котрі формували вигляд міста й формували культурну спадщину міста, власники та новоспечені господарі прагнули знизити їхню вартість. Напевно, в той час було попсовано кахлі у багатьох будинках, оббивався декор, фасади старих кам'яниць, не слідкували за перекриттям, що спричиняло протікання дахів і гниття балок. Звісно, це знижувало вартість нерухомості; власник й надалі проживав у своєму будинку. Приміром, громадянин І.І. Волков у 1919 р. придбав чотирьохповерховий будинок на вул. Руській, 23 [17, інв. № 545/5428, арк.76; с. 28], в 30-х роках ХХ ст. він же «в цих будинках тримав квартирантів й отримував платню. Ремонт ніякий не проводив, а навпаки привів до повної розрухи. У 1935 р. комунвідділ відібрав будинки від громадянина Волкова І.І. <...> і дано йому бувший дім Крейза на Підзамчу. Але гр. Волков І.І. його продав і сам сидить в своїх домах по госпітальному спуску № 4, продовжує доводити їх до розрухи. За квартиру нікому не платить і наймає громадян з околиць. Громадяни дивуються цій розрусі і що рада комунвідділу допускає курирувати своїми будинками гр. Волкову» [17, там само; с. 73]. У 1943 р. його вдова М.М. Волкова звернулася із заявою до житлового відділу Кам'янецької управи, за котрою просила зареєструвати колишні будинки, що перейшли у власність комунвідділу, а також просила «помогти в ремонті та матеріали для ремонту» [17, с. там само с. 76] згаданих будинків.

У 1932 р. за рішенням міськкомунгоспу було надано дозвіл на розібрання 10 будинків і 9 флігелів у Кам'янець-Подільського. На Центральній площі були

Книги на домоволодіння м. Кам'янець-Подільського 20-х – 30-х років ХХ ст. рясніють цифрами, де значна кількість будинків знаходилася в аварійному стані. Шукаючи юридичні підстави на нерухоме

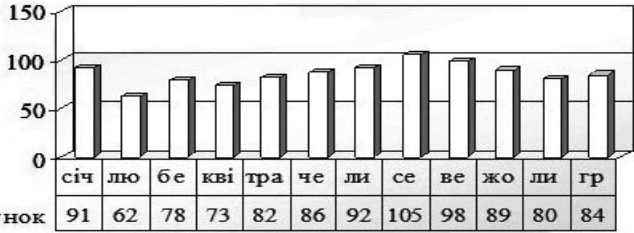

Кошти на реставрацію пам'яток культурної спадщини у гривневому еквіваленті.

розібрані будинки № 31 та № 37, а також флігелі № 13, № 18 і комори [10]. Тоді ж було розібрано папірню в Совому Яру с. Студениці, що зведена крушанівським поміщиком генерал-майором Іваном Коцюбою 1912 р. В подальшому відбувалося поступове знищення культових пам'яток українців і вірмен [8, с. 52], деякі культові споруди поляків із 1936 р. перетворили на головну в'язницю Кам'янець-Подільської області. Каміння з розібраних будинків і храмів використовували для будівництва на території району свинарників і корівників.

Катастрофою для культурного надбання м. Кам'янця-Подільського можна вважати дні його визволення від німецьких загарбників, коли радянські війська завдали більшого нищення тим будівлям, що залишилися, ніж за весь час перебування німецького окупаційного режиму. Якщо в 1892 р. у місті над Смотричем було 1197 кам'яних будинків; 1222 дерев'яних; 63 комбіновані [33, с. 59], то після Другої світової війни збереглося лише 169 будівель. Складно виразити у грошовому еквіваленті втрати, котрі понесли пам'ятки архітектури. І сьогодні немає жодної ґрунтовної праці, котра б дослідила нищення пам'яток архітектури у середньому Подністров'ї під час війн і революцій.

«Хрущовська відлига» принесла певні зміни, відтак, дещо змінила політику радянського керівництва щодо пам'яток. Вже наприкінці перебування натхненника тих змін М.С. Хрущова постановою Ради Міністрів Української РСР від 24 серпня 1963 р. було затверджено список пам'яток архітектури УРСР, що перебувають під охороною держави, а також визначено характер їх використання. Всі пам'ятки, що були взяті на облік, розділили на 3 категорії. З 52 пам'яток зі списку, що розміщувалися на території м. Кам'янця-Подільського, 13 пам'яток архітектури не можна було використовувати для практичних цілей (старовинні мури, триумфальні арки, монументи, фонтани, надгробки), 16 пам'яток використовувати можна було, але виключно для розміщення на їх території наукових і музейних установ; 22 пам'ятки можна було використовувати з культурною чи господарською метою і передавати в орен-

Моніторинг одного із приватних туристичних об'єктів, що проводився протягом 2010 р. Сума, що залишає клієнт на об'єкті.

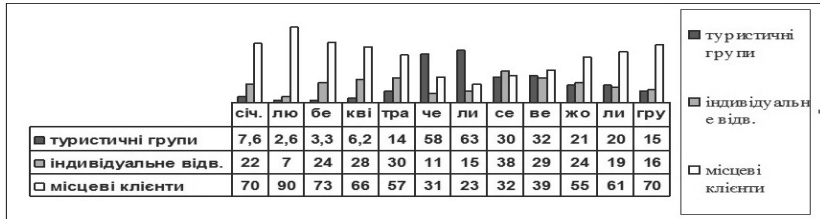
ду різним установам і організаціям. На території Кам'янець-Подільського та Борщівського районів лише 4 замки (Скала, Висічка, Жванець, Рихта) були віднесені до першої категорії, а дерев'яну церкву 1763 р. у Висічці і парк у с. Більче-Золотому – до третьої категорії [22].

7–9 вересня 1965 р. відбулася I Подільська краєзнавча конференція, а за рік була створена міська організація Товариства охорони пам'ятників історії і культури. Головою обрано доцента Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту І.І. Винокура. Через 4 місяці (20 лютого 1967 р.) вийшла Постанова Ради Міністрів УРСР про підготовку пропозицій до оголошення Кам'янець-Подільського (Старе місто) історико-архітектурним заповідником. Відразу було проведено II Подільську краєзнавчу конференцію, а влітку в Києві у будинку письменників була проведена виставка картин «Архітектурні пам'ятники міста Кам'янець-Подільського». Того ж року був закладений камінь у побудові туристичної бази на Руських фільварках на 200 місць, що здана в експлуатацію в грудні 1971 р.

У 1960-х роках викладач сільгосптехнікуму М.С. Борковський створив самодіяльний громадський домашній краєзнавчий музей, який був найкращим в області [3]. Як палкий шанувальник історії Поділля, він закликав студентів приносити старовинні речі, що були непотрібні у господарстві. Це дало можливість зібрати велику колекцію з понад 5 тис. експонатів. Пізніше більшу частину зібраних М.С. Борковським речей були закуплені музеєм.

Велика повінь на Дністрі в 1969 р. спричинила катастрофічні наслідки у Середньому Подністров'ї. З цього приводу Радою Міністрів СРСР було ухвалено рішення про зведення Дністровського комплексного гідровузла. Переселивши мешканців із 78 населених пунктів і збудувавши греблю на Дністрі, було затоплено також значну кількість невиявлених або частково досліджених пам'яток археології та архітектури Середнього Подністров'я.

З 70-х років ХХ ст. проводиться виявлення та дослідження пам'яток архітектури Хмельниччини, пов'язане з підготовкою матеріалів до написання багатомної праці «Історія архітектури Української РСР». Виявлення пам'яток

Моніторинг одного із приватних туристичних об'єктів, що проводився у 2010 р. Співвідношення кількості відвідувачів протягом року. Заклад функціонує ефективно.

Хмельниччини за методикою суцільного обстеження терену (з метою складання «Словника» Зводу пам'яток історії та культури області) виконано науковими співробітниками Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування (НДІТІАМ) у 1991–1993 роках. У 1992 р. під керівництвом З.С. Гудченко обстежено й Кам'янець-Подільський район. У повний список пам'яток архітектури Хмельниччини ввійшли 897 об'єктів – проти 172 пам'яток, занесених у 1963 та 1979 р. відповідно [20, с. 8–9].

У 1993 р., коли в Україні було посушливе літо й склалися ккладні умови роботи Дністровської ГЕС, що знизило рівень Дністровського водосховища на 2–5 м, археологи під керівництвом Л.І. Кучугури обстежили в межах Хмельницької області стан пам'яток археології та пам'яток історії – як відомих за літературними й архівними джерелами, так і нових – та склали карти-схеми цих пам'яток. З того часу обстежень нового річища Дністра та його приток не робилося [15, с. 3].

Нові руйнування пам'яток культурної спадщини на розглядуваній території розпочалися в 90-х роках ХХ ст. та на початку ХХІ ст. В основі цього процесу – деформований погляд на пам'ятки архітектури й археології. Громадські пам'яткоохоронні організації за нових соціально-економічних умов не спромоглися на основі фактів і цифр показати декілька шляхів розвитку, тому ідеї, що продукуються в соціумі, направлені переважно на матеріальне збагачення, у зв'язку з чим проблема набуває іншого забарвлення.

У 1991 р. Глибочицька сільська Рада прийняла рішення про знищення башти замку в с. Висічка – пам'ятки національного значення, посилаючись на її аварійний стан [26, с. 6]. У 2007 р. зруйновані будинки у стилі модерн на вул. Татарській, 19 та Татарська, 21 у м. Кам'янець-Подільському і розпочате будівництво на його місці двокорпусного (перший корпус – 6 поверхів; другий корпус – 8 поверхів) готельного комплексу «Клеопатра», що за висотою вже перевершили кафедральний костел міста, до того ж розміщені лише в 25 метрах від вівтарної частини вказаної культової споруди.

Катастрофою в масштабах Подільського краю вже слід вважати руйнування давнього дитинця Кам'янець-Подільської фортеці. Для того, щоб добротню провадити різні фестивальні заходи, були викопані й забетоновані

невеликі траншеї, які мають утримувати основу сцени, котра до цього влаштувалася на дерев'яних колодах.

Використовуючи низку статистичних документів державних і приватних установ та провівши поверхове опитування серед екскурсодів м. Кам'янець-Подільського, був складений список об'єктів пам'яток культурної спадщини регіону, розподілений за їхньою важливістю в туристичній сфері на 12 категорій. Перелік пам'яток культурної спадщини подано станом на 2010 р. У 1993 р. виявлено на території Кам'янець-Подільського району 57 об'єктів культурної спадщини. З них лише один відвідується за умови оплати вхідних квитків (Бакотський скельний монастир), ще одна пам'ятка – Жванецький замок – інтенсивно використовується в туристичній сфері, 12 пам'яток виконують функції анімації або використовуються частково. Ще 7 пам'яток дотепер не використовувалися. 16 пам'яток належать релігійним громадам і не входять до туристичних маршрутів. Ще 7 виявлених нещодавно і надзвичайно цікавих пам'яток перебувають на етапі вивчення та не розголошуються з метою їх збереження (категорія ХІІ). Могилай надгробокбатька Подільської історії Ю. Сіцінського нині не має статусу пам'ятки, відтак, не включені до списку.

Історія й надалі не навчила нічого соціум третьої столиці Подільського краю: сформований молоддю селян-колгоспників у 70-ті роки ХХ ст. населення сучасного Кам'янець-Подільського, він поступово скотився до провінційного рівня. М.Ю. Брайчевський ще в 1986 р. наголошував, що створення в Кам'янці-Подільському державного історико-архітектурного заповідника не усунуло небезпеки й не ліквідувало кричущих недоліків і неподобств щодо охорони, збереження та використання історико-культурних пам'яток, що неодноразово вказувалося і в пресі, і в офіційних документах. В Кам'янці-Подільському маємо єдиний у країні випадок, коли містобудівельна ситуація дає можливість повного відтворення середньовічного міста [4, с. 120]. Прослідковуючи відносини у всіх соціальних групах, що задіяні в туристичній сфері, можна виокремити низку причинно-наслідкових зв'язків, котрі варто розглянути в окремому дослідженні.

Загалом, слід констатувати, що натепер стан культурної спадщини Кам'янець-Подільського та найближчої округи залишається вельми далеким від оптимального, – як і туристична галузь, що використовує пам'ятки, водночас має їх пропагувати, формувати – передусім у місцевого населення – почуття причетності до справи збереження культурної спадщини краю.

Джерела і література

1. *Авсієвич А.В.* До питання вдосконалення законодавства про охорону культурної спадщини. Матеріали ІІ наук.-краєзн. конф. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького та ін. – Меджибіж;

- Хмельницький: П.П. Мельник А.А., 2009. – Ч. 2. – С. 300–305.
2. *Баженова С.Е.* До 100-річчя Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника // VII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.118.
 3. *Борковський М.* Краєзнавчий музей в технікумі. – 1972. – 34 с.
 4. *Брайчевський М.Ю.* Перспективи Кам'янецької старовини // Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С.120–121.
 5. *Горбик В.* Про підготовку багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури України» // Вісник, 2002. – № 1–2 (9–10). – С.10–18.
 6. *Горбунова Н.Н., Никольский В.В.* Туристские маршруты по Украине. – К.: Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1957. – С. 3.
 7. *Дьомін М.* Першочергові заходи для виявлення та охорони нерухомих пам'яток культурної спадщини // Вісник УТОПСК. – 2003. – № 1. – С. 65.
 8. *Задорожнюк А., Петров М.* Вірменський храм св. Миколи XV–XVIII ст. у Кам'янці-Подільському (історія пам'ятки) // Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006», 2009. – С.1–64.
 9. *Зимак М.Г.* З історії села Збрижа (Чемеровецького району Хмельницької області). Спогади сучасника [рукопис] // Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», відділ фондів.
 10. Кам'янець-Подільський міський державний архів, ф. Р-731, оп.1, спр.53, арк. 3–7.
 11. *Касан Ж.Б.* До питання про виявлення і облік пам'яток історії і культури в Подільській губернії XIX – поч. XX ст. // Матеріали 13 конференції. – С. 340–342.
 12. *Ківільша Г.Б.* Вірменські рукописні книги з книгозховища вірменського Миколаївського костелу як джерело до вивчення історії м. Кам'янець-Подільського // Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 60–61.
 13. Комплексна програма розвитку туристичної галузі міста Кам'янець-Подільського на 2005–2015 рр. Додаток до рішення міської сесії. – С.1–105.
 14. *Корнієнко В.В.* Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері України (1991–2007 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук / Національна Академія наук України. Інститут історії України. – К., 2008. – С. 2.
 15. *Кучугура Л.Л., Якубенко О.О.* Звіт про проведення розвідок вздовж берега Дністровського водосховища в Хмельницькій області у 1993 році // Науковий архів Інститут археології НАН України. – 1993/54. – К., 1994. – С. 5.
 16. Львівська наукова бібліотека ім. Василя Стефаника НАН України, відділ рукопису.
 17. Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», відділ фондів.
 18. *Паравійчук А.Г., Просяний Т.П.* Кам'янець-Подільський в минулому і сучасному. Хронологія основних історичних подій у місті. – [1970]. – С.1-171 [машинопіс] // Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», відділ фондів
 19. *Петровський О.* Археологічні пам'ятки епохи бронзи та раннього залізного часу на території Борщівського району (спроба каталогізації) // Літопис Борщівщини. Вип. 2. – Борщів.: Чумацький шлях, 1993. – С. 8–14.
 20. Підготовка матеріалів до Зводу пам'яток історії та культури України (розділ архітектури і містобудування) г/д 44 94. Хмельницька область. Т.24. НДІТІАМ. – К.,1994. – С.149.
 21. *Прокопчук В.С.* Краєзнавство на Поділлі. Історія і сучасність. – К.: Рідний край, 1995. – С. 85.
 22. Про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури на території Української РСР. Постанова Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 року № 970 (ЗП 1963р. № 8, ст.76) // Законодавство про пам'ятники історії та культури (Збірник нормативних актів). Під редакцією Гол. Секції правової охорони пам'яток Республіканського правління Товариства) О.Н. Якименка. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. – С. 244–298.

23. *Сіцинський Ю.* Археологічна карта Подільської губернії / Упорядник О.Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський: ОНОМ, 2004. – 136 с.
24. *Сецинський Э.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Каменец-Подольский, 1895.
25. *Сохацький М.* Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи досліджень) // Літопис Борщівщини. – Борщів.: Джерело, 1994. – Вип. 6. – С. 4-15.
26. *Сохацький М., Олещук С.* Оборонні замки на Борщівщині // Галицька брама. Травень-Червень 2007. - № 5-6 (149-150).- С. 5-8.
27. *Скоциляс І.* Історія Борщівської «Просвіти» (До 100-річчя з часу заснування) // Літопис Борщівщини. Вип. 2. – Борщів: МП «Чумацький Шлях», 1993. – С.21–31.
28. ЦДАК України, ф. 301, оп.1, спр. 1719, арк. 186–190.
29. ЦДАК України, ф. 441, оп. 66, спр. 93, № 4820.
30. *Шнейдер А.* Борщівський повіт у Галичині з його доісторичною та середньовічною старовиною (Археологічне дослідження, опрацьоване на місці у 1878 р.) // Літопис Борщівщини. Вип. 7. – Борщів: Джерело, 1995. – С.84–99.
31. *Шнайдер А.* Бабинці. (Краєзнавча розвідка з 1874 р.) // Літопис Борщівщини. Вип. 2. – Борщів: МП «Чумацький Шлях», 1993. – С.32–34.
32. *Aftanazy R.* Materiały do dziejów rezydencji. Dawne województwo podolskie / red. A.J. Baranowski. – Warszawa: Instytut sztuki PAN, 1992. – Т. IX. – S. 3–346.
33. *Czolowski A.* Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej // Teka konserwatorska (Lw.), 1892. – 70 s.
34. *Czolowski A., Janusz B.* Przesłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – 198 s.

***Нагибедя Р.В.* Памятники культурного наследия Борщевского и Каменец-Подольского районов. Современное состояние и его использование в туристической сфере.**

Историческое Понизье со времен Киевской Руси и Галицко-Волынского государства после ордынского господства находилось в составе соседних государств: Венгрии, Литвы, Польши, Турции. В 1793 г. территория Понизья по реке Збруч была разделена между Австрийской и Российской империями. В статье освещается судьба культурного наследия в новых исторических условиях и последующее отношение к памятникам в СССР и в наше время. Изложены статистические данные использования в туристической сфере.

Ключевые слова: Борщев, Каменец-Подольский, город, замок, церковь, костел, дворец, дом, турист.

***Nahnybida R.V.* Monuments of cultural heritage of Borshchiv and Kamyanets-Podilskiy districts (current state and usage in the tourism sector).**

After the horde rule, which followed the times of Kyiv Russ and the State of Galicia and Volyn, the historical Poniyya (Lowlands) was split between the neighbouring countries: Hungary, Lithuania, Poland and Turkey. In 1793 it was divided in half, along the Zbruch river, between Austrian and the Russian empires. The article highlights the fate of the cultural heritage in this region in new historical circumstances, the treatment of cultural monuments in the Soviet time and now. It also provides statistics of their usage in the tourism sector.

Key words: Borshchiv, Kam'yanets, town, castle, church, Palace, building, a tourist.